

BERGEN KOMMUNE
BYRÅDSAVDELING FOR
MILJØ OG BYUTVIKLING

Kulturminnegrunnlag for Kommunedelplan Store Lungegårdsvann

Illustrasjon: utsnitt av prospekt fra 1740.

FORORD

Kulturminnegrunnlag for Kommunedelplan Store Lungegårdsvann

Det foreliggende kulturminnegrunnlaget er en del av Byantikvarens arbeid med å kartfeste og sikre informasjon og kunnskap om det historiske kulturlandskapet i Bergen kommune. Kulturminnegrunnlagene er en integrert del av Bergen kommunes planlegging på kommune- og kommunedelplannivå, og utarbeides også i forbindelse med konsekvensutredninger og store reguleringsplaner. For reguleringsplaner innen det historiske Bergen, der man har særskilte kulturminneverdier, vil det også være aktuelt å utarbeide kulturminnegrunnlag på reguleringsplannivå. Kulturminnegrunnlagene utarbeides etter en fast standard, med identisk disposisjon og innholdsrekkefølge

Kulturminnegrunnlagene utarbeidet hos BMBY, Byantikvaren, benyttes som underlagsmateriale for videre planarbeid. Det skal også ligge som vedlegg til disse planene frem til politisk behandling og vil være grunnlagsmateriale for senere saksbehandling innen planområdet. Byantikvaren benytter kulturminnegrunnlagene som underlag for kulturminneplanlegging og saksbehandling knyttet til vern av kulturminner og kulturmiljø.

Alle kulturminnegrunnlag blir utarbeidet etter samme mal og med utgangspunkt i samme tema. Forskjeller innenfor de ulike planområdene fører likevel til en viss grad av individuell behandling og vektlegging. Området rundt Store Lungegårdsvann karakteriseres av vannet som det samlende element, med ulike typer strukturer rundt. Noen strukturer fungerer som samlende for området, men først og fremst er området preget av ulikheter. I området gikk i sin tid grensen for byens jurisdiksjon, og også grensen mellom Bergen by og Årstad herred. De ulike rammene for utvikling innenfor et relativt lite område kan fremdeles leses i bygningsstrukturen, og også områdets historiske ferdselsårer kan fremdeles leses i dagens gatenett.

Tekst og kart er utarbeidet av Byantikvaren ved spesialkonsulentene Marianne Knutsen og Rigmor Huus.

BYRÅDSAVDELING FOR MILJØ OG BYUTVIKLING, BYANTIKVAREN

Oktober 2002

Siri Myrvoll
byantikvar

INNHALDSFORTEGNELSE

INNLEDNING 2

Grunnlag og kilder	2
Avgrensning	2
Særtrekk	2

KAPITTEL 1: TOPOGRAFI OG TIDLIG HISTORIE 4

Lungegårdsvannet	4
Elvene	4
Gårdene	4
Kronstad gård	7
Middelalderens veifar	7
Føringer for videre planarbeid:	8

KAPITTEL 2: BEBYGGELSESTRUKTUR 9

Håndverk, industri og næring	9
Sykehus, skoler og andre sosiale institusjoner	12
Maritim virksomhet:	12
Bolig	14
Føringer for videre planarbeid:	15

KAPITTEL 3: KOMMUNIKASJONSLINJER 16

Veifar	16
Ferdsel på sjøen	17
Broer	17
Jernbanen	17
Føringer for videre planarbeid:	18

KAPITTEL 4: ENKELTOBJEKT OG ANLEGG 19

Tekniske kulturminner	19
Gravplasser	20
Monumentalbygg:	20
Fredete kulturminner innenfor planområdet:	21
Føringer for videre planarbeid:	21

KILDER 22

INNLEDNING:

Grunnlag og kilder

Registreringen og visualiseringen av de historiske strukturene i planområdet er først og fremst basert på den informasjonen som kan trekkes ut av historiske kart over området. I Bergen kommunes digitale kartbase finnes nå en rekke historiske kart som sammen med Grunnkart Bergen kan gi viktige historiske opplysninger og informasjon om områders utvikling basert på historiske strukturer. Foreløpig er det kart fra 1880, 1883, 1913 og 1957, samt deler av kart fra 1910 som er scannet og rektifisert. Dessuten er det scannet inn eldre historiske kart som ligger tilgjengelig som billedfiler. For området rundt Store Lungegårdsvann er det kartet fra 1883 som er det mest hensiktsmessige, da det dekker hele planområdet. Det mer brukte generalkartet fra 1880 dekker bare de mest sentrale delene av området. Det samme gjelder kartet fra 1913, mens kartet fra 1910 dekker hele området. Dette kartet er imidlertid bare digitalisert for den sørlige delen av planområdet. De digitaliserte strandlinjene er hentet direkte fra dette materialet.

Befaring i området er også et viktig grunnlag for kjennskapen til de eksisterende historiske strukturene i området.

Skriftlige kilder er først og fremst historiske skrifter og bøker som blant annet Bergen bys historie, Bergen byleksikon og Aarstads historie. Det er ikke foretatt grundigere arkivsøk da det i dette kulturminnegrunnlaget fokuseres på utviklingen av kulturlandskapet, heller enn på presise historiske opplysninger om enkeltbygg. Sefrak-registreringer er ikke funnet over området, og Antikvarisk register finnes kun for Kalfaret og i planområdets mest sentrale område rundt Lille Lungegårdsvann.

Avgrensning

Planområdet avgrenses i nord-øst i store trekk av Kalfaret, Kalfarveien og Fløenbakken, og i syd omfatter det Møllendals gravplass og følger deretter Klaus Jansensvei til Nygårdsbroen. I vest omfattes Nygårdstangen og området rundt Bystasjonen og Jernbanestasjonen.

Det gjeldende planområdet grenser opp mot områdene som omfattes av Kommunedelplanene Fjellsiden sør, Næringskorridoren og Sentrum. For disse planene ble det også utarbeidet kulturminnegrunnlag. De strukturene og objektene som befinner seg i overlappende områder vil ikke bli behandlet i denne rapporten dersom det ikke er ny informasjon som må belyses, eller at strukturene er av vesentlig betydning for forståelsen av området. På denne måten vil boligområdet på Sliberget og villabebyggelsen langs Kalfarveien ikke bli behandlet i nevneverdig grad, mens utfyllingsområdet mellom Store- og Lille Lungegårdsvann med plassering av en rekke offentlige institusjoner og offentlige kommunikasjonsbygg, vil bli omtalt.

Der vi har funnet det nødvendig for forståelsen av området, er informasjon om bygg og strukturer like utenfor planområdet også tatt med.

Særtrekk

Det er ikke lett å gi noe generell beskrivelse av planområdet. Vannet, det dominerende elementet i området, fungerer både som samlende og splittende for strukturene rundt. Fram til 1915 lå den sydlige delen av området i Årstad sogn, mens den nordlige delen lå i Bergen kommune. Dette har selvfølgelig gitt ulike føringer for den historiske utviklingen av området. Området som lå utenfor bygrensen var i stor grad preget av å ligge i umiddelbar nærhet til

byen, både i folks levemåte og klesstil, men området har aldri fått en urban utbygging. Industri som man ikke lenger ville ha i byen ble plassert her, og etter hvert når jordbruket ble fortrent, fikk velstående byfolk sine landlige residenser i fjellsiden ned mot Store Lungegårdsvannet. Møllendalsveien som siden middelalderen hadde representert en hovedferdselsåre fra byen mot vest og sør, ble på 1800-tallet en yndet spaservei for byens befolkning. Industriutviklingen rundt Møllendalselven har tradisjoner så langt tilbake som 1500-tallet, med ulike typer mølleanlegg langs elven fra elvens munning og opp til Svartediket. I dag er det forskjellige typer industrianlegg og bedrifter som preger den sydlige delen av planområdet, langs Møllendalsveien. Området rundt vannet domineres i dag i stor grad av ferdselsårer som jernbanen og veianlegget på Nygårdstangen, og Nygårdsbroen. Boligprosenten innenfor planområdet er liten. Ellers er det gravplassanlegg, sykehus og andre offentlige bygg som har tradisjon i området og som fremdeles utgjør en viktig del av bygningsstrukturen i området.

Store Lungegårdsvann har gjennom tidene blitt gjenfylt slik at breddene som eksisterer i dag i vesentlig grad er fra det 20.åh. Dette er grunnleggende for forståelsen av området, og for kartleggingen av hvordan de ulike strukturene har vokst fram.

Planområdet omfatter deler av området rundt den gamle kongsgården Alrekstad, som i Kulturminnegrunnlag for Fjellsiden sør, er blitt foreslått regulert til spesialområde vern. Dette området rundt det som senere ble Årstad gård har fått fokus også i dette kulturminnegrunnlaget fordi denne gården var utgangspunktet for oppdelingen, disponeringen og utviklingen av grunnen i den sørlige delen av planområdet. Planområdet innehar, og grenser opp til, en rekke fredete og verneverdige objekter og områder.

Store- og Lille Lungegårdsvann 1882/1885 . Sett fra øst. Foto UBB, K. Knudsens samlinger.

KAPITTEL 1: TOPOGRAFI OG TIDLIG HISTORIE

Lungegårdsvannet

Store- og Lille Lungegårdsvann var opprinnelig en sammenhengende arm av Puddefjorden som avgrenset det første byområdet mot sør og sørvest. Denne fjordarmen som ble kalt Alrekstadvågen gikk helt inn til Ole Bulls plass og dekket hele området mellom Kaigaten og Lars Hillesgate.

Man kom inn i fjordarmen gjennom Store Strømmen, som stredet mellom Puddefjorden og Alrekstadvågen ble kalt. For å komme helt inn i fjorden måtte man dessuten gjennom Små Strømmen som opprinnelig delte fjordarmen i Store- og Lille Lungegårdsvann. Sundene var grunne, strømmen gikk til tider stri, og om vinteren frøs vannet til is. Dette er nok grunner til at dette kystområdet aldri har blitt utviklet til et viktig havneområde, så vidt man vet verken i middelalderen eller ved senere tiders behov for å utvide byens havneanlegg.

Både Store- og Lille Lungegårdsvann er blitt kraftig gjenfylt de siste hundre årene. Lille Lungegårdsvannet var fram til 1760 årene dobbelt så stort som i dag. Sundet mellom Lungegårdsvannene ble gjenfylt i 1926, og senere har den nordlige delen av Store Lungegårdsvann blitt ytterligere kraftig utfylt. Dette utfylte området er i dag i stor grad utbygd med byens kommunikasjonsentre som busstasjon og jernbanestasjon, samt det store veianlegget på Nygårstangen. I den sydlige enden av vannet har det blitt foretatt betydelige utfyllinger ved Møllendalselvens munning. På en del av strekningen mellom Fløen og Møllendalselven har derimot strandlinjen ikke endret seg i særlig stor grad, og heller ikke langs Møllendalsveien fra Tonningsneset og inn mot Nygårdsbroen. De siste store utfyllingene har skjedd ved Florida neset. (Se kart 1.1)

Elvene

Elvene som renner ned fra fjellsiden og gjennom dalførene, har vært viktige både for gårdsdrift og industri, og også som grensemarkering for Bergen kommune.

Spesielt konstituerende for området er elven som renner gjennom dalføret Møllendal fra Svartediket til Store Lungegårdsvann. Allerede i middelalderen må det ha eksistert mindre kornmøller i Møllendalselven. (Mer om møllene i kap. 2)

Gårdene

Om en gård var i privat eller kongens eie hadde tidligere stor betydning for mulighetene for oppdeling og salg av tomter. Både kongen og kirken stod friere til å disponere grunnen enn private gårdeiere, som var bundet opp av odelsretten. I middelalderen antar man at de store gårdene Bjorgvin, Årstad, Hunstad (Kronstad) og Solheim lå omkring, og med grense til den innerste delen av Alrekstadvågen. Store deler av Bjorgvin, det som man antar har vært en gård i kongens eie rundt Vågen, ble senere stykket opp, og store deler gitt til de ulike kirkelige institusjoner. De andre store

Utsnitt av prospekt fra ca. 1740. Gårdsnavnene er lagt inn av Byantikvaren.

middelaldergårdene ble også stykket opp i mindre gårder. I det følgende skal vi se på de gårdene som i hovedsak preget det aktuelle planområdet.

Kongsgården Alrekstad og havnen

Grunnleggende for forståelsen av den historiske utviklingen og de antikvariske verdiene i området, er å se sammenhengen mellom Kongsgården Alrekstad og utviklingen av Bergen som by. Kommunikasjonen mellom kongsgården, kongshavnen i Vågsbunnen og kongeborgen Bergenhus, har vært grunnleggende for utviklingen av både veisystem og bebyggelse. (Se Kulturminnegrunnlag for Sentrum og Fjellsiden sør)

Kongsgården lå gunstig til på et av de mest dyrkbare platåene i Bergensområdet. På den store og velstående gården bodde de ulike kongene i kortere eller lengre perioder i middelalderen. Gården omfattet på denne tiden nabogårdene Haukeland, Hunstad (Kronstad), samt Landås og Solheim. Alrekstadvågen frøs ofte til om vintrene og strømmen ut til Puddefjorden kunne gå stri, så havneforholdene her var ikke særlig gunstige. Gården hadde derfor sannsynligvis et underbruk nede ved Vågen med ankringsplass for båter. (For utfyllende opplysninger se Kulturminnegrunnlag for Fjellsiden sør.)

Årstad gård

Etter hvert som utbyggingen av kongsgården på Holmen i Bergen skred frem på 1100- og 1200-tallet mistet Alrekstad eller Årstad, som den senere ble kalt, mye av sin gamle status. Gården kom etter hvert til å tilhøre Nonneseter kloster (sannsynligvis ca.1300) Sammen med klosterets øvrige gods ble den i 1528 overdratt til Vincens Lunge, og forble en del av Lungegården til 1701 da den ble solgt til presten magister Ole Storm. Det ble nå reist et lyststed ytterst på Årstadplataet der også den gamle kongsgården sannsynligvis hadde ligget. På begynnelsen av 1800-tallet reiste den daværende eieren Lerche Dahl en ny staselig hovedbygning og det ble anlagt parkanlegg ned mot Fløen og på Storhaugen. Anleggelsen av Fjæreveien mellom Fløen og Damsgård i 1808 gav anledning til å utparsellere de tilstøtende eiendommene til lyststeder, og Kammerråd Dahl på Årstad grep straks anledningen til å selge noen av sine eiendommer; Grønneviken, Øvre og Nedre Møllendal, Søndre og Nordre Fløen, Bjørndalen, Holmedal (Nordsæt) Nordbø, Rennebø, Haraldsplass, Nybø, Lappen, Garmandslund og tilslutt selger han også selve Årstad gård til agent Christopher Sørdring. Det var flere eiere før Bergen kommune kjøpte eiendommen i 1898 som tomt for Statsarkivet. Lyststedet ble senere fullstendig ombygget, men deler av den gamle bygningen (bl.a. portalen) er innpasset i Årstad skole.

Årstad hovedbygning og gårdsplassen. Foto Byantikvaren

Lungegården

På tangen innerst i Alrekstadvågen, mellom Store og Lille Lungegårdsvann, ble Nonneseter klosteret anlagt på midten av 1100-tallet. Til klostereiendommen hørte det også store områder med dyrkbar mark. Denne eiendommen ble i 1528 sekularisert og overdratt til riksråd Vincent Lunge som gjorde klostereiendommen om til en herregård. (Se Kulturminnegrunnlag for Sentrum)

I 1350 tilhørte samtlige av de aktuelle gårdene rundt Lungegårdsvannet Nonneseter kloster, og ble i 1528 overdratt Vincent Lunge som del av Nonneseter kloster. På begynnelsen av

1600-tallet hørte de fleste gårdene i Bergensdalen innunder Lungegården, men mange ble senere solgt, og noen atter kjøpt tilbake. Rundt midten av 1700-tallet strakte Lungegården seg fra Lille Lungegårdsvann til Fløen.

Av selve herregården er det ingen spor igjen, men av klosteret som ble grunnlagt ca.1140 er det ennå bevart en tårnfot i romansk murverk som avsluttet 1100-talls kirken i vest. Litt lenger sør, i Kaigaten 3, er det også bevart et lite krysshvelvet kapell i gotisk stil. Disse sporene etter klosteranlegget er automatisk fredet.

Fløen

Fløen gård lå tett ved Lungegårdsvannet og markerte på slutten av 1700-tallet grensen til Domkirkens sogn i Bergen. Dette området var lenge et grenseområde mellom byen og dets omland. Fløenbekken var nordgrense for den gamle kongsgården Alrekstad og dannet fram til 1915 en del av grensen mellom Bergen og Årstad herred. Sannsynligheten for at det er drevet regulært gårdsbruk i Fløen er imidlertid ikke særlig stor. I dette området som i dag avgrenses av Møllendalsveien, Kalfarveien og Fløenbakken kan noen av de eldste bevarte byggene ha vært knyttet til ferdselen langs det viktige veifaret mot Årstad gård og Haukeland. Flere av disse husene har høye kjellermurer, noe som kan tyde på at de kan representere en variant av de bergenske steinkjellerne.

Nubben

Nubben var navnet på en gård som opprinnelig var en del av Lungegården. Eiendommen som strakte seg fra Fløen til Starefossen, omfattet omkring 1800 fire gårdsbruk. På 1883-kartet ser vi gårdsnavn relatert til Nubben som "Nederste Nubben" ved elveutløpet, mens "Nubben nordre, øvre" består av flere enkeltbygg på nord-østre side av Kalfarveien. Navnet kan vise til en nobb eller knaus, eller til det tyske "Nobiskrug" som på 1500- og 1600-tallet ble brukt som benevnelse på vertshus som lå ved en grense. Grensen mellom Bergen og Årstad gikk i nærheten her til sammenslåingen i 1915. Noen av bygningene som er markert som deler av "Øvre-" og "Nederste Nubben" eksisterer også i dag. Gårdsgrensen er ikke markert på kart da denne er vanskelig å kartfeste presis slik den var på slutten av 1800-tallet.

Møllendal gård

Møllendal var navnet på en gård som lå rundt Møllendalselvens løp og munning. Gården tilhørte eierne av Lungegårdsgodset etter reformasjonen til 1701, og lå under Årstad gård fram til 1810.

Øvre Møllendal gård som lå opp mot Kronstad gård ble i 1868 solgt til Bergen kommune som anla Møllendal kirkegård her i 1874. Bygningen med adresse Møllendalsveien 56 finnes på kartet fra 1883 og kan enten være en del av det tidlige kirkegårdsanlegget eller det kan være en bygning som var en del av det tidligere gårdsanlegget. Huset ligger like ved veifaret som var en del av Tingveien som gikk over Kronstadtoppen og bort til Nedre Møllendal gård der det var tingsted i årene 1743 til 1810. Bygningen kan sees på foto som er tatt mellom 1865 og 1882 (K.Knutsen) Dette bygget er et av de få byggene i denne delen av planområdet som fremdeles viser grunnplan som samsvarer med bygninger markert på 1883-kartet.

Møllendalsv. 56

Møllendalsv.56 detalj

Gårdshus inne på eiendom til Møllendalsveien 61

På *Nedre Møllendal gård* drev Slekten Giese på slutten av 1600-tallet en mølle på den østlige bredden av Møllendalselvens utløp. Senere har det vært både gjestgiveri og lystgård på dette stedet. Mellom 1743 og 1810 var gården tingsted for Skjold skiprede. I 1872 ble gården solgt til Johan Thesen som oppførte en ny, herskabelig hovedbygning – Aalrekstrand, der det senere var aldersbolig. Gården ble ekspropriert i 1955 i forbindelse med utvidelse av Sverre Muncks industrianlegg (Møllendalsveien 61). Det eneste spor etter gårdsstrukturen er steingjerdet som fortsatt følger Møllendalsveien i en sving rundt eiendommen, (se foto nede på siden) samt en mindre bygning knyttet til gårdsdriften sannsynligvis oppført av familien Thesen mellom 1883 og 1910. (se foto s.6)

Grønnevigen

Dette området mellom Møllendalselven og Tonningsneset tilhørte opprinnelig Årstad gård før det i 1809 ble solgt til generalmester og oberstløytnant Christoffer Johannes Hammer. Kommunen overtok senere eiendommen og la den ut til gravplass i 1891 (se *Øvre Møllendal gård*). Grønnevigen lå opprinnelig på grensen mellom gårdene Årstad og Hunstad, senere Kronstad. Alléen som i dag går opp fra Møllendalsveien og som følger ytterkanten av gravplassen, markerer denne grensen mellom to av de opprinnelige middelaldergårdene i dette området syd for byen.

Kronstad gård

Kronstad gård faller i hovedsak utenfor det aktuelle planområdet, og vil ikke bli omtalt her i særlig grad. Gården het tidligere Hunstad og strakte seg i et smalt belte fra Store Lungegårdsvann til Fjøsanger og Storetveit, mellom gårdene Solheim og Haukeland. Kronstad hovedgård med den nyklassisistiske fasaden fra 1840 årene og med murene rundt, er i dag fredet.

Middelalderens veifar

En av byens hovedferdselsårer gikk fra middelalderen rundt Store Lungegårdsvann og delte seg så videre mot Laksevåg og Fana. Mens "Christianiaveien" førte ut av byen på østsiden av Store Lungegårdsvann, omtrent langs de samme traséene som *Kalfarveien* til bakketoppen, Gamle Kalvedalsvei og Svartediksvi og videre på nordvestre side av Svartediket, fulgte landeveien vestover det som mer eller mindre i dag er *Møllendalsveiens* trasé. Ferdselsåren har eksistert siden middelalderen, og var en hovedferdselsåre fram til Nygårdsbroen ble åpnet i 1851. Denne landeveien fra Bergen til Damsgård og videre mot Gravdal førte rundt Store Lungegårdsvann via Møllendal og Solheimsviken. Langs store strekk rundt vannet fulgte veifaret tett nedtil sjølinjen. Ved Møllendalselven krysset tidligere veifaret elven lenger opp enn det den gjør i dag. På slutten av 1700-tallet kan det se ut som om veien krysset så langt opp som Årstadveien, og i 1883 krysset den like nord for den eksisterende barkemøllen i Møllendalsbakken 1. Det kan se ut som om spor etter den tidligere broen finnes i fundamentene der det i dag går bro inn i bygnings-komplekset Møllendalsbakken 1. Fløenbakken var hovedvei mellom byen og de sørlige delene av Bergensdalen som Landås og Natland og var del av den Stavangerske postvei.

Øverst: Krysset Kalvedalsveien, Fløenbakken og Møllendalsveien. Nederst: Møllendalsveien mot nord-øst. Foto Byantikvaren

Føringer for videre planarbeid

Strandlinjen i Fløen og langs Møllendalsveien fra Tonningsneset mot Nygårdsbroen bør ikke fylles ut. Disse strekkene gir fremdeles et inntrykk av hvordan veien fulgte strandlinjen langs vannet rundt 1880.

Kalfarveien, Fløenbakken, Årstadgeilen og Møllendalsveien representerer i stor grad veifar fra middelalderen og har høy verdi som historiske strukturer. Tingveien som i dag er en del av Møllendal gravplass er også en viktig historiefortellende ferdselsåre som har høy antikvarisk verdi.

Det er få bygninger som forteller noe om områdets tidlige historie. Noen få bygningsflater som er markert på kartet fra 1883 kan fremdeles finnes igjen i dagens struktur. Det er ikke sikkert selve bygningene er de samme, men likevel er dette historiefortellende elementer som det er viktig å bevare.

Området innehar en rekke gamle murer og steingjerder som representerer noen av de få restene som er igjen av gårdsstrukturene i området. De gamle murene og steingjerdene kan fortelle om områdets tidlige historie og eiendomsforhold, og har derfor meget høy antikvarisk verdi.

KAPITTEL 2: BEBYGGELSESSTRUKTUR

Funksjonene er i dag i stor grad knyttet til næring og industri i den syd-østlige delen av planområdet, og til offentlige bygg i den nordlige og mest sentrale delen av området. Foruten på Seiersbjerget, befinner det seg områder med innslag av boligarkitektur i planområdets yttergrenser, mellom Møllendal kirkgård og plangrensen i sør/vest, i Fløen og i Klaus Hansensvei.

Håndverk, industri og næring

Området rundt Store Lungegårdsvann er i dag i stor grad preget av bebyggelse relatert til næring- og industrivirksomhet. Møllendalselven ga tidlig grunnlag for å utvikle området rundt elven til ulike virksomheter knyttet til mølledrift, og senere ble også virksomheter som ikke var avhengig av møllekraft plassert i dette området. Nærhet til byen og til sjøen var viktige faktorer for denne utviklingen av området.

Møllene

Mølledrift var en skattepliktig næring etter Byloven av 1276. Ulike typer møller ble drevet i Bergen alt i middelalderen. På 1600-tallet begynte man i større grad å ta i bruk mekaniske krefter til bearbeidelse av råstoffene, og det oppstod etter hvert i og omkring byen en omfattende mølleindustri. Til tross for at byen var rik på vann, så var den fattig på vannkraft. Byen måtte derfor også ta andre naturkrefter til hjelp i sin mølleindustri, som f. eks. strømmøller, tidevannsmøller, vindmøller og hestemøller. Alle disse møllene, bortsett fra vannmøllene, fikk en kort levetid. Møllene er først og fremst kornmøller, og Bergen markerte seg raskt som ledende for forsyning av mel til området rundt byen og nordover i landet. Ved siden av kornmøllene har det også vært et utall andre slags møller; kobbermøller, barkemøller, maltmøller, grynsmøller, stampemøller, valkemøller, jernmøller, oljemøller, papirmøller og kruttmøller for å nevne noen.

Møllendalselven, tidligere kalt Årstadåen og Årstadelven, går fra Svartediket gjennom Møllendalen ned til Store Lungegårdsvann. Tidligere delte elveløpet seg i to løp fra Årstadveien og ned til begynnelsen av nåværende Møllendalsbakken. Langs elveløpet befant det seg møller av ulik karakter sannsynligvis helt fra slutten av 1200-tallet. I 1614 utstedte Knut Bildt på Lungegården tre festebrev for mølletomter som alle lå nedenfor den nåværende Årstadveien. To av møllene som ble oppført var kornmøller og den tredje var en barkemølle satt opp av et interessentskap av 21 skomakere som fra 1662 fikk arvefeste på bruket. Driften fortsatte etter skomakerlaugets oppløsning i 1869, og møllene hadde en årsproduksjon på 360 tonn bark og 12 mann i arbeid. Da kommunen skulle sikre vannverket råderett over vassdraget, ble barkemøllen ekspropriert i 1900. Barkemøllen som står fremdeles, nå bygd sammen med Møllendalsbakken 1, ligger akkurat der de to elveløpene møttes. (Se kap. 4 for nærmere beskrivelse av bygget) Lenger oppe langs Møllendalsbakken, nesten helt oppe ved Årstadveien ligger et bygg som har store likhetstrekk med Barkemøllen. Rundt 1850 lå det her en kobbermølle. Om det eksisterende bygget har noe med kobbermøllen å gjøre, bør undersøkes nærmere. Dette vil ikke bli gjort i dette kulturminnegrunnlaget.

Øverst: Barkemøllen med våningshus på Øvre Møllendalgård i bakgrunnen ca 1880?
Foto fra Bergen BysHist.
Nederst: Barkemøllen i 2002.
Foto Byantikvaren

Allerede på 1600-tallet lå det en mølle på Nygårdssiden av Nygårdsstrømmen. Møllen ble besøkt av Kong Christian den IV allerede i 1599. Etter at denne møllen ble fjernet, fantes der ikke møller ved Store Strømmen før i 1827 da Kjøbmenn J.C. Boalth fikk feste på en tomt på sydsiden av strømløpet. Her bygget han et mølleanlegg; Strøm-møllen. Forholdene endret seg imidlertid for møllendriften her etter at Nygårdsbroen stod ferdig i 1851. Etter hyppige eierskifter og bruk av møllen som såpefabrikk og traktørsted i våningshuset i andre halvdel av 1800-tallet, ble eiendommen kjøpt av kommunen i 1895, og mølleanlegget ble fjernet for å kunne utdype sundet av hensyn til skipstrafikken.

Annen industri i området

Rundt midten av 1800-tallet var der få industribedrifter i Bergensområdet, og av de som eksisterte, var det ytterst få som ble opprettet innenfor byens grenser. I 1850 startet farver Lampe et mekanisk bomullsveveri ved Lungegården. Sannsynligvis gikk dette over til å hete Bergens Dampveveri, eid av Johan Petersen. Dette kan være den samme fabrikken som på kart fra 1910 heter Bergens Klædefabrikk og som lå i Fløen. Det er mulig rester etter dette anlegget inne i bygningskomplekset med adresse Kalfarveien 99. Mens man på 1840 tallet hadde sett en fremvekst av tekstilindustrien i Bergen, begynte det på 1850 tallet å vokse fram en maskinindustri. Først kom støperiene som lønnet seg best. Rundt Lungegårdsvannet finner vi i 1883 Strømmens støberi, eller Wingaards Støberi i Møllendalsveien, like ved Store Strømmen. Det kan sees rester av fundamentene for denne fabrikken i kaikanten mot Store Lungegårdsvann. Av disse tidlige industribedriftene er det lite igjen i området.

Området i dag der Bergens Klædefabrikk lå i 1910. Foto Byantikvaren

Utbyggingen av *Bryggerianlegget* (Det Sembske Bryggeri, deretter A/S Hansa Bryggeri fra 1891) fra midten av 1800-tallet, har satt sterkt preg på Kalfarområdet. Anlegget omfatter både fabrikker, administrasjonsbygg og boliger for de ansatte (Fløen). Fabrikkområdet viser med sitt arkitektoniske mangfold, anleggets hundreårige utbyggingsperiode, og representerer et helhetlig teknisk kulturminne. (For nærmere beskrivelse og informasjon se kulturminnegrunnlag for Fjellsiden Sør.)

Langs Møllendalsveien finner vi også en rekke interessante næringsbygg med tidstypiske arkitektoniske uttrykk. På eiendommen der Aalrekstrand til Johan Thesen tidlige lå, ble *Møllendalsveien 61*, bygningskomplekset for Munck-gruppen, oppført 1940 med Knut Knaus som arkitekt. Anlegget er senere blitt utvidet, og selve hovedbygget fikk en betydelig utvidelse i 1966. Slik bygget framstår idag har det et formspråk som viser sterke tendenser fra industriarkitekturen fra 1960-tallet. Med sin enkle rettlinjete fasade mot Møllendalsveien der de høye smale vinduene med geometrisk ruteinndeling dominerer som dekorative elementer, er dette et bygg som i fasadeuttrykket har betydelige arkitektoniske verdier.

Møllendalsveien 63a, ble oppført for Norsk Hyssingfabrikk i 1938. Leif Grung var arkitekt for det opprinnelige bygget som viser et funksjonalistisk formspråk. Dette er et godt eksempel på denne tidens industriarkitektur. Bygget som har

Møllendalsv. 61 Foto Byantikvaren

Møllendalsv. 63a. Foto Byantikvaren

huset en rekke ulike næringsvirksomheter, er i dag i bruk som hybelhus.

På området ned mot elvemunningen, på østsiden av elven ligger noen bygg med adresse Møllendalsveien 63. Denne eiendommen ble utbygget rundt 1920-30. Bygningen nærmest elven er påbygget, og bygningen nærmest veien er godkjent revet. Bygningene har verdi som representanter for en tidlig utbyggingsfase av industri og næringsrettet virksomhet langs elven.

Møllendalsv. 63. Bygning langs elven.
Foto Byantikvaren

Møllendalsv. 63. Foreslått revet.
Foto Byantikvaren

Etter etableringen av Kronstadsporet og anleggelsen av *Møllendalsbakken* vokste det på 1930- og 40-tallet fram nye produksjonslokaler langs veifaret opp mot Årstadveien. De fleste av disse er sterkt ombygget og utvidet, men kan ha interessante detaljer.

Tonningsneset ble tidligere kalt Hunstadneset og var en del av Kronstad hovedgård. Neset fikk senere sitt nåværende navn etter Jacob Tonning (1726-97). Området ble av ham benyttet til beitemark, men den senere eieren S. C. Berle (1867 –1940), anla handelsgartneri her som kommunen drev i årene 1923 til 1959 da *komposteringsanlegget DANO* ble bygget. Behandling av søppelproblemet har tradisjon i dette området. Allerede så tidlig som i 1917 brente kommunen avfall på Grønneviksøren. Før krigen var det veivesenet som drev brenningen, men etter krigen overtok renholdsverket. I utgangspunktet var det avfall som ikke kunne brukes på veivesenets stein- og jordfylling på Nygårdstangen som ble brent på Grønneviksøren, men også lettbrent avfall fra Møllendal begravelseplass og spesialavfall fra private bedrifter ble brent her. *DANO anlegget* (Møllendalsveien 31) som ble nedlagt i 1979 og revet i 1994, var tegnet av arkitekt Ole Landmark. En liten del av anlegget står fremdeles igjen i dag

Del av DANO anlegget tegnet av Ole Landmark. Foto Byantikvaren

Forbi Tonningsneset, langs den delen av Møllendalsveien som ikke har blitt utfyllt siden 1910, finner vi et interessant bygg med adresse *Møllendalsveien 19*. Opplysninger fra Pantereregister i Statsarkivet tyder på at bygningen ble oppført rundt 1870 som et Pakkhus og eiet/disponert i mange år av A/S Vestnorske Petroleumskompagni. På andre siden av veien lå et naust *Møllendalsveien 20* som sannsynligvis har hatt funksjon i tilknytning til pakkhuset. Både pakkhus og naust finnes som bygningsstruktur på 1883-kartet. Bygningen kan sees på historiske foto fra slutten av 1800-tallet og det ser ut som om nr.19 har endret seg lite i fasadeuttrykket. I dag fungerer det blant annet som hybelhus. *Møllendalsveien 17* ligger like bortenfor og ble

Møllendalsv. 19. Foto Byantikvaren

oppført sannsynligvis engang på 1920-tallet. Dette bygget er senere påbygget mot vest og fungerer idag som en sammenhengende industri og verkstedsbygning.

Ned mot Nygårdsbroen, i Møllendalsveien 4, ut mot vannet, ligger bygningen oppført i 1946 (ark. Johan Paulsen) for firmaet Jørgen S. Lien. Dette er et bygg som har preget dette området i stor grad siden like etter krigen og som har interessante arkitektoniske kvaliteter i sitt tidstypiske, enkle modernistiske uttrykk

Nordre del av planområdet, området på Nedre Nygård, ble siden slutten av 1800-tallet preget av småindustri og leiegårder. Det vokste opp et typisk arbeiderstrøk i dette som da var i utkanten av byen og regulert i planen av 1855. Fabrikkbygningen i tegl med adresse Lars Hillesgate 14-16 er et godt eksempel på dette. Gardinfabrikken "Tangens Gardinvæveri" ble etablert i 1880 og representerer i dag et relativt sjeldent eksempel på fabrikkbygninger i teglstein. Videre langs Østre Jernbanegate (Lars Hillesgate), som ble lagt i stor grad på utfylte masser, har det siden 1920-tallet blitt bygget forretningsgårder og bygg relatert til skole og offentlig administrasjon. Lars Hillesgt. 20 (Åsegården) er en typisk forretningsgård med et funksjonalistisk formspråk.

Vestre Strømkai 6, "Bananmathisen" (Pastasentralen) representerer også utbyggingen av Nygårdstangen etter gjenfyllingen av Lille Strømmen, og kan klassifiseres som et teknisk kulturminne. Bygget forteller om jernbane-forbindelsen som gikk her i Vestre Strømkai mellom Dokken og forbindelsen østover.

Vestre Strømkai 6. Foto Byantikvaren

Der Jernbanestasjonen ligger i dag, på Lungegårdsmarkene, lå tidligere *Bergens Gassverk* fra 1856 fram til 1907–08 da det ble flyttet til Jekteviken. *Lohnebygget* eller *Sølvarefabrikken* ligger like ved, der Vincent Lunges herregård tidligere lå. Fabrikken er plassert mellom de to klosterruinene. Fabrikken i seg selv er et teknisk kulturminne oppført en gang mellom 1891 (Lungegården revet etter brann) og 1913 (bygningen eksisterer på 1913 kartet) Fabrikkbygningen er altså plassert på fundamenter både fra Nonneseter kloster og Vincent Lunges herregård.

Maritim virksomhet

Sjølinjen er også i dag preget av naust og maritim virksomhet eller marinaer. Det finnes noen få eksempler på naust som viser hvor strandlinjen har gått tidligere. Eksempel på dette er Klubbhuset til Draugen båtforening i Fløen, *Møllendalsveien 68?* og *Møllendalsveien 20*. Bygningen som har adresse *Kalfarveien 85* representerer også en nauststruktur som finnes på 1883-kartet. Den nåværende bygningen er nok av nyere dato, men deler av bygget kan inneha eldre bygningsdeler. Bygget markerer sørøstre side Fløenelvens utløp, og grensen mellom Bergen kommune og Årstad sogn fram til 1915.

Draugen båtforenings klubbhus. Fra 1700-t ?
Foto Byantikvaren

Møllendalsv. 20. Foto Byantikvaren

Kalfarv. 85. Foto byantikvaren

Ved Grønneviksøren har både Bergens Seilforening og Bergen Roklubb hatt båthavn.

Bygget som har adresse *Møllendalsveien 44* ble bygget av Bergens roklubb like etter 1913. Bygget som fungerte som klubbhus fram til 1939, ble tegnet av arkitekt Egill Reimers. Det såkalte "*Belsenbygget*" ble bygget ca. 1915 som opplagsskur for Bergen Seilforening. Det første trebygget ble senere utvidet med en tilsluttende teglsteinsbygning i bindingsverk, og komplekset ble fra 1950-årene brukt til støperi og lagerbygning. I dag er det kun teglsteinsbygningen som står igjen. Det store trebygget ble revet for få år siden. Det gule murhuset langs Møllendalsveien, like ved den nåværende innkjørselen til området, ble antageligvis bygget av Veivesenet på 1930-tallet.

Møllendalsv. 44. Foto Byantikvaren

Murbygningen langs Møllendalsveien.

Sykehus, skoler og andre sosiale institusjoner

Langs Kong Oscars gate og Kalfaret som fra middelalderen representerer hovedferdselsåren fra byen mot syd, ble det plassert en rekke hospitaler og pleiestiftelser som St. Jørgen Hospital, Pleiestiftelsen for Spedalske, Zander Kaas`- og Danckert Krohns Pleiestiftelser. Senere finnes vi også Dr. Martens Private Sindsykeasyl i sydenden av vannet, mens sykehusanlegget Florida på nordvestbredden ble bygget i 1937.

Sykehusene og pleiestiftelsene utgjør en struktur i området som binder sammen de ulike delene av planområdet. Plasseringen av sykehus og pleiestiftelser i dette området forteller blant annet om en sammenheng mellom helbred, helse og omgivelser.

St. Jørgen Hospital ligger like nord for planområdet. Institusjonen er første gang nevnt i 1411 og trolig bygd som hospital for spedalske av Antoniusbrødrene, munkeordenen som overtok Nonneseter kloster fra 1507. Hospitalet ble lagt utenfor det daværende byområdet, men nær allfarvei. De to siste pasientene døde i 1946, og fra 1970 har Lepramuseet holdt til her. De opprinnelige bygningene ble ødelagt i 1702, men komplekset ble gjenoppbygd umiddelbart. Store ombygninger ble deretter foretatt fra 1745. Bygningene ligger i en lukket firkant, med kirken i øst, to sykehusbygninger i sør, klokkerbolig i nord og uthus i vest. Komplekset ble fredet i 1927 og rehabilitert i 1992. I samme område finner vi Zander Kaas`- og Danckert Krohns Pleiestiftelser. *Danckert Krohns stiftelse* ble opprettet 1785 som gamlehjem med plass til 14 trengende eldre ektefolk eller enslige av borger- og embedsstanden. Hovedbygning stod ferdig i 1789 på tomten der Salpeterverket før hadde vært. Stiftelsen var i var i drift fram til 1971, da bygningen ble omgjort til alderssenter. Bygningen ble fredet i 1927. *Zander Kaas` stiftelse* ble bygget som et hjem for gamle og skulle huse 18 "lemmer", både par og enslige av begge kjønn. Bygningen som er tegnet av hoffagent J.J.Reichborn, ble tatt i bruk i 1770, og ble fredet i 1927. Siden 1983 er bygningen brukt til å huse flyktninger.

Lenger opp i Kalfarveien finner vi *Pleiestiftelsen for spedalske nr. 1* Dette bygget som kanskje er et av landets største trebygninger, ble oppført i 1857 som avlastning for St. Jørgen Hospitalet. Bygget er en toetasjers H- formet bygning av arkitekt Hans Hansen Kaas. Det var her Gerhard Armauer Hansen (1841-1912) hadde sitt virke og hvor han påviste leprabasillen. Tidligere lå *Lungegårdshospitalet* like ved, lenger ut på Seiersbjerget. I 1953 ble dette sykehuset revet for å gi plass til en utvidelse av jernbaneområdet.

Dr. Martens Private Sindssykeasyl lå i sydenden av Lungegårdsvannet, mellom Fløen og Møllendalselven. Sykehuset ble stiftet i 1865 under navnet Møllendal Asyl og hadde plass til 56 pasienter i bygninger i Møllendalsveien 69. I 1963 flyttet institusjonen til sine nåværende lokaler i tilknytning til Sandviken Sykehus, og i 1975 ble montasjehallen for A. Munck Autech Engineering oppført på tomten. Det eneste gjenstående bygget som ble omfattet av sykehusets eiendom er naustet der Draugen båtforening holder til i dag. Dette naustet er imidlertid etter all sannsynlighet enda eldre (se kapittel 4).

Florida Sykehus, tegnet av Ole Landmark i 1937, representerer et av Bergens viktigste nyklassisistiske monumentale anlegg. Sykehusanlegget ligger på neset med samme navn ved nordvestbredden av Store Lungegårdsvann, der Johan Fredrik Fosswinkel i 1753 fikk oppført et lyststed. Prospekter viser at den énetasjede hovedbygningen hadde rokokkodetaljer, og hageanlegget med saluttbatterier strakte seg ned til vannkanten. Det befant seg dessuten et populært traktørsted her på Floridaneset. Også dagens Florida-anlegg inkorporerer grøntanlegg og beplantning som en vesentlig del av anleggets struktur. Floridas plassering fanger opp midtaksen fra Geofysisk Instituttets symmetriske fasade, og til sammen utgjør disse to anleggene en sjelden totalitet som er godt synlig fra øst og syd. Sykehuset ble fra 1984 et pleiehjem for eldre, men anlegget har i stor grad beholdt sitt opprinnelige uttrykk. Strandlinjen ved den innerste delen av Floridaneset representerer et av de få punktene der strandlinjen fremdeles er den samme som før 1880.

Florida anlegget. Foto Byantikvaren

Kaigaten 26, (ny adresse Marken 37) oppført 1885 (ark Schak Bull) for *Bergens Haandværks- og Industriforenings aldershjem* og fungerer i dag som del av Statens Høyskole for Kunsthåndverk og Design. Den monumentale bygningen ble rundt 1990 rehabilitert og bakgården ble deretter påbygd mot Marken.

Strømgaten 1, oppført i 1876 (ark. Giovanni Muller) for *Bergen tekniske skole*. Siden 1964 er bygningen en del av Statens Høyskole for Kunsthåndverk og design. Den monumentale bygningen har et historisk formspråk med nyklassisistiske elementer.

Lars Hillesgate 34, *Ingeniørhøyskolen* ble tegnet i 1954 av arkitekt Anders Nordtvedt. Anlegget framstår som tidstypisk og med til dels gode arkitektoniske kvaliteter, særlig i detaljer og materialvalg.

Bolig

Den delen av bebyggelsesstrukturen som er preget av boligfunksjon, blir i liten grad behandlet i denne rapporten. Noen områder må likevel nevnes, deriblant boligområdet som ligger mellom Møllendal kirkgård og Klaus Hansensvei i sør/vest. Dette området er ikke dekket av 1883-kartet, men på kartet fra 1910 kan man se at det langs den gamle Tingveien befinner seg gartneranlegg og også bolighus som fremdeles eksisterer idag. Noen av husene er små trehus som gjerne kan være fra siste halvdel av 1800-tallet, eller enda eldre. Langs Klaus Hansensvei som ble anlagt etter 1912 og som i 1916 ble oppkalt etter overlege Klaus Hanssen (1844-1914), finnes det også noen bolighus som bør nevnes. Både nr. 36 og nr. 38 er trehus

Bolighus langs Tingveien opp mot Klaus Hanssensvei. Foto Byantikvaren.

med fine detaljer i fasadene, sannsynligvis fra 1920-årene, mens gateløpet ellers ned mot Møllendalsveien er preget av rekkehus i mur fra 1930-tallet. Disse har enkelte karakteristiske detaljer blant annet i vindusplassering og murbehandling i fasaden. Mellom Møllendalsveien og Klaus Hanssensvei finner vi også et villaanlegg som bør nevnes. Bygningen ble oppført i 1868 som privat bolig med navnet Fredheim. Fram til 1941 hadde bygningen adresse Møllendalsveien 13. Alleén opp fra Møllendalsveien eksisterer fremdeles men er i dag avskåret fra huset av bygningen i Møllendalsveien 15. Villaen bærer fremdeles preg av å ha vært et staselig sveitserstilhus, men de fleste dekorative detaljene er borte. Huset ble sterkt ombygget før kommunene kjøpte det i 1921. Mellom 1937 og 1982 var bygningen drevet som pleiehjem for psykiske pasienter med 6 boenheter.

Klaus Hanssensvei. Øvers hus fra ca. 1920, og nederst fra 1930-tallet.
Foto Byantikvaren

I Fløen finner vi noen av de eldste bolighusene i området. De eldste er sannsynligvis fra tidlig 1800-tall om ikke ennå tidligere. Denne småhusbebyggelsen er knyttet til den viktige innfartsåren og til tidlig næringsdrift i område. Bebyggelsen nederst i Kalfarveien og i Fløenbakken ble blant annet benyttet som boliger for arbeiderne på bryggeriet lenger oppe i Kalfarveien. (Se Kulturminnegrunnlag for Fjellsiden sør.)

Boliger nederst i Fløenbakken.
Foto Byantikvaren

I Jernbanebakken (fra 1896 til 1976 het gaten Peter Jebsens gate) ligger en rekke med murgårder fra slutten av 1800-tallet. Disse har typiske fasadeutforminger fra denne perioden med historistiske trekk.

Føringer for videre planarbeid

Bebyggelsesstrukturen i planområdet er preget av den tidligere gårdsdriften i området og av framveksten av industri og næring, først lang Møllendalselven og senere også langs ferdsselsårene Møllendalsveien og Møllendalsbakken. Karakteristisk for bebyggelsen i den sørlige delen av planområdet er at den aldri har fått et bymessig eller planmessig preg til tross for sin nærhet til byen. Dette bør gi føringer for utviklingen av området.

I planområdets nordlige del er det et stort innslag av offentlige monumentalbygg. Nye bygg i dette området bør underordne seg disse.

Eventuelle tiltak på den eldste bebyggelsen i området (markert på kart 2.1) må til antikvarisk faginstans for uttale. Det samme gjelder tiltak som vil få visuelle, strukturelle eller estetiske konsekvenser for den eksisterende bygningsmassen.

KAPITTEL 3: KOMMUNIKASJONSLINJER

Veifar

”Christianiaveien” førte ut av byen på østsiden av Store Lungegårdsvann, omtrent langs de samme traséene som Kalfarveien til bakketoppen, Gamle Kalvedalsvei og Svartediketsvei og videre på nordvestre side av Svartediket. Landeveien vestover fulgte det som mer eller mindre i dag er *Møllendalsveiens* trasé. Ferdelsåren har eksistert siden middelalderen, og var en hovedferdselsåre fram til Nygårdstroaen ble åpnet i 1851. Denne landeveien fra Bergen til Damsgård og videre mot Gravdal førte rundt Store Lungegårdsvann via Møllendal og Solheimsviken. I

Møllendalsveien mot vest. Foto Byantikvaren

I 1808 anla Forskjønnelseskommisjonen i Bergen Fjæreveien fra Fløen til Damsgård. Sannsynligvis fulgte denne spaser- og kjøreveien den allerede eksisterende ferdselsåren langs vannet. Langs store strekk rundt vannet fulgte veifaret tett opptil sjølinjen. Ved Møllendalselven krysset tidligere veifaret elven lenger opp enn det den gjør i dag. På slutten av 1700-tallet kan det se ut som om veien krysset så langt opp som Årstadveien, og i 1883 krysset den like nord for den eksisterende barkemøllen i Møllendalsbakken 1. Det kan se ut som om spor etter den tidligere broen finnes i fundamentene der det i dag går bro inn i bygningsskomplekset Møllendalsbakken 1.

Fløenbakken var tidligere en del av postveien til Stavanger, og dessuten en hovedferdselsåre mellom byen og Fana over Natland og Slettebakken. *Årstadgeilen* førte fra Fløenbakken opp til tunet på Årstad gård. Man antar at også tunet på den gamle kongsgården lå på dette platået. Det er derfor å anta at dette veifaret eksisterte, om enn som sti, allerede før 1000-tallet.

Møllendalsbakken, navnet ble vedtatt i 1917, men veifaret eksisterte før det. Deler av veien kan sees på kartet fra 1883 (kartet slutter her). Veien gikk opp til, og forbi, bygninger som var del av gården Møllendal som lå like ovenfor barkemøllen. På kart fra siste halvdel av 1700-tallet ser vi at veien rundt Lungegårdsvannet som førte mot Damsgård og Gravdal gikk lenger opp langs elveløpet. Sannsynligvis er det samme veifar som på kartet fra 1910 snor seg langs elven, og gjennom tunet på Møllendal gård. På kart fra 1910 ser vi at veifaret er beplantet. Det kan være denne beplantingen som står i dag, og som dermed vitner om Møllendalsveiens tidligere trasé. Møllendalsbakken ble senere ført over veibroen som krysset den nye jernbanetraséen over Kronstad, åpnet i 1913.

Tingveien, som førte fra Skjold i syd over Kronstadhaugen, via nåværende Hunstadsvingen, finnes fremdeles som en allé gjennom kirkegårdsanlegget. Tingveien førte til Tingstedet på Nedre Møllendal gård.

Tingveien gjennom Møllendal gravplass. Foto Byantikvaren.

Nygårdsgaten, fra Christiesgate til Nygårdstroaen, ble anlagt langs vestsiden av Lungegårdsvannene i årene 1860–62, og overtok da som hovedferdselsåre ut av byen mot sør/vest. Grunnlaget for dette var åpningen av Nygårdstroaen i 1851. Nygård lå utenfor bygrensen til 1877. Tidligere hadde trafikken gått over gårdsbrukene på Nygårdshøyden og nedover Nygårdsbakken (senere Jahnebakken). Den nye gaten ble regulert stykkevis med gatenett bestående av rettvinklede sidegater til strøkets hovedgate.

Lars Hillesgate som går fra Christiesgate til Nygårdsgaten ved Florida het tidligere (fra 1881) Østre Jernbanegate. Nåværende navn er fra 1923 og viser til jernbaneingeniør Lars Mathias Hille som ledet anlegget av Vossebanen.

Ferdsel på sjøen

I 1879 starter "Lungegårdsvandenes Dampskibsselskab" fergetrafikk fra Bergen sentrum til Solheimsviken og Møllendal. De to søsterskipene "Fløen" og "Strømmen" gikk i rute på strekningen. Kaigaten, Fløen, Møllendal, Tonningsneset, Strømmen. I Fløen, Tonningsneset og Strømmen anløp båtene små trebrygger, mens det i Møllendal var anlagt steinkai. I 1905 overtok en motorbåte strekningen. Hele ruten ble nedlagt i 1912 som følge av utbygging av trikkelinjen mot Haukeland sykehus. Alle disse kaiene er borte, og områdene der de befant seg er sterkt endret

Broer

Nygårdsbroen

Første bro over Storstrømmen ble tatt i bruk i 1851. Ferdselsmønsteret fra byen mot sør ble dermed radikalt endret. Dette endret også betydningen av ferdselsåren rundt Store Lungegårdsvann. I 1938 stod den nye Nygårdsbroen ferdig. Den nye broen har en heisemekanisme som gjorde det mulig for store båter å komme gjennom strømmen. Selv om denne mekansimen ikke er i bruk i dag, kan vi fremdeles se deler av både heiseanordning og heishuset.

Små Strømmen

I 1867 ble det bygget bro over strømløpet mellom Lungegårdsmarken og Nygårdsmarkene. Byen hadde dermed fått to nye akser både på langs og på tvers i byen: Nygårdsgaten og Strømgaten. Dette gav grunnlag for utviklingen av nye områder i byen. Lillestrømmen ble gjenfylt i 1926.

Bro over Møllendalselven

Broen over Møllendalselven gikk tidligere litt høyere opp enn dagens bro. Like nord for Barkemøllen kan det være spor etter brofundament i dagens bygningsfundament.

Jernbanen

Vossebanen

Den smalsporete jernbaneforbindelsen mellom Voss og Bergen åpnet i 1883. I 1882 ble det bygget en jernbanebro for Vossebanen parallelt med den vanlige Nygårdsbroen over Store Strømmen. Fundamentene til denne jernbanebroen finnes fremdeles under vannspeilet. Stasjonen som lå på sørvestre side av Lille Lungegårdsvann, ble oppført i 1882 og arkitekten var Balthazar C. Lange. Her lå det tidligere garverboder og den gjenfylte Corduanberederdammen. Bygget ble etter 1913 brukt til kommunale kontorer og ble revet i 1976 for å gi plass til Stenersens Samling og Bergen Billedgalleri. Jernbanesporet ble lagt mer eller mindre langs Store Lungegårdsvannets bredd fram mot Floridanaset. Jernbanesporet gikk tvers gjennom bakgårdene på Nedre Nygård, noe som fremdeles kan leses i de gjenstående strukturene, og tunnellen gjennom Nygårdshøyden eksisterer fremdeles.

Kronstadsporet

Kronstadsporet som var en del av Bergensbanen ble anlagt etter at hovedbanestasjonen ble flyttet til den østlige siden av Lille Lungegårdsvann og åpnet i 1913. Omleggingen førte blant annet til store endringer i Fløen. En jernbanebro fra ca. 1964 da Ulrikstunnelen ble åpnet, krysser Møllendalsveien ved Fløen.

Bergensbanen

Den første hovedjernbanestasjonen lå i Christiesgate, bygd for Vossebanen. Den ”nye” stasjonen stod ferdig i 1913 (ark. Z. M. Kjelland) og ble oppført i gneis fra Vaksdal og skifer fra Voss. (Senere ombygninger av ark. Kåre Frølich) På byggetomten lå tidligere Bergen Gassverk. Store deler av sporanlegget ligger på utfylte masser. Stasjonen er i dag fredet.

Føringer for videre planarbeid

Kalfarveien, Møllendalsveien og Fløenbakken var tidligere byens landfaste hovedferdselsårer både mot sør, vest og øst. Dette er en viktig del av områdets historie. Disse veifarene bør få en framtreddende rolle i utviklingen av området. Ferdselsårenes retning og bredde bør ikke endres.

Området innehar en rekke allèer der trær og steingjerder vitner om ferdselsårenes betydning og retning. Disse elementene er viktige strukturer som beskriver det historiske kulturlandskapet og bør bevares. Den gamle Tingveien som krysser Møllendals gravplasser et eksempel på dette.

Gatenavn som forteller om områdets tidligere funksjon og struktur, er viktige historiefortellende elementer som ikke bør endres.

Jernbanens traséer både på Nygårdstangen og mot Kronstad er viktige kulturminnestrukturer som forteller om utviklingen av byen. Både skinnegang og andre strukturer knyttet til jernbanenettet bør i størst mulig grad bevares.

Gamle Nygårdsbro og fundamentene etter den første broen over Store Strømmen er viktige kulturminner som forteller om utvikling og endring i byens ferdselsmønster, og grunnlag for utvikling av nye områder rundt byen.

KAPITTEL 4: ENKELTOBJEKT OG ANLEGG

Tekniske kulturminner

Barkemøllen

Barkemøllen har eksistert på denne tomten siden 1614. Det nåværende bygget innehar bygningsdeler som kan være fra byggets tidligste historie, deriblant grunnmuren. Man vet ikke hvordan det opprinnelige bygget så ut, men det nåværende møllebygget fikk sin hovedform før midten av 1800-tallet. Sannsynligvis er det eldre. Møllen er en toetasjers bygning med halvvalmet, utkraget mansardtak. Vinduer og dører i fasadene er senere utskiftet og endret etter de behov de ulike brukerne har hatt. Grunnmurene og steinkonstruksjonene i kjellerrommet har verdifulle rester som forteller om opplegg og innretninger som meget sannsynlig var koblet til den opprinnelige møllefunksjonen. Møllen har beholdt sin plassering i et teknisk/industrielt miljø og forteller også om de opprinnelige naturgitte forutsetningene for mølledriften. Elven, som en forklarende faktor for mølledriften har endret løp og hovedelven ligger i dag tørr. Slik bygget ligger i dag, innlemmet i nye strukturer, dokumenterer det industriutviklingen langs, og rundt, elveløpet.

A/S Hansa Bryggeri fra 1891(tidligere Det Sembske Bryggeri)

Bryggeribedriften ble anlagt fra midten av 1800-tallet, og omfatter både fabrikker, administrasjonsbygg og boliger for de ansatte (Fløen). Fabrikkområdet viser med sitt arkitektoniske mangfold anleggets hundreårige utbyggingsperiode, og representerer et helhetlig teknisk kulturminne. (For nærmere beskrivelse og informasjon se Kulturminnegrunnlag for Fjellsiden Sør.)

Dano anlegget

Av det tidligere Dano anlegget som er tegnet av en av Bergens mest framtreddende og viktigste arkitekter på 1900-tallet, Ole Landmark, er det bare en liten del som står igjen. Selve "hallen" ble revet i 1994. Bygningsdelen som fremdeles står viser et funksjonalistisk formspråk som var typisk for en rekke av Landmarks bygg.

Møllendalsveien 61

Bygningskomplekset for Munck-gruppen ble oppført 1940 med Knut Knaus som arkitekt. Anlegget er senere blitt utvidet, og selve hovedbygget fikk en betydelig utvidelse i 1966. Slik bygget framstår i dag, har det et formspråk som viser sterke tendenser fra industriarkitekturen fra 1960-tallet. Med sin enkle rettlinjete fasade mot Møllendalsveien der de høye smale vinduene med geometrisk ruteinndeling dominerer som dekorative elementer, er dette et bygg som i fasadeuttrykket har betydelige arkitektoniske verdier.

Møllendalsveien 63a

ble oppført for Norsk Hyssingfabrikk i 1938. Leif Grung var arkitekt for det opprinnelige bygget som viser et funksjonalistisk formspråk. Dette er et godt eksempel på denne tidens industriarkitektur. Bygget som har huset en rekke ulike næringsvirksomheter, er i dag i bruk som hybelhus.

Møllendalsveien 4

Produksjons- og kontorbygget til Jørgen S. Lien. Bygget har arkitektoniske verdier og fungerer i stor grad som et landemerke.

Gravplasser

Årstad gamle og nye kirkegård ved Fløenbakken ble innviet henholdsvis i 1866 og 1882.

St. Jacobs kirkegård (Markekirkegården) ble anlagt som fattigkirkegård 1629, også kalt Jerusalem. Startpunkt for "via dolorosa" herfra til toppen av Calvarieveien (Kalfarveien) Kirkegården er oppkalt etter et kapell til apostlene Jacob d.e. og d.y. som lå her tidligere. Her ligger stortingsrepresentant WFK Christie, kjøpmann og legatstifter Hans Tank og hustru, stiftamtmann Edvard Hagerup og maleren J.C. Dahl. Per Palle Storm har laget statuen av Dahl.

Assistentkirkegården ble tatt i bruk 1837, og var egentlig Korskirkens assistentkirkegård. På denne plassen hadde det tidligere vært tradisjon å spille slåball hver blåmandag (fastelaven) Et hvalskjelett ble funnet fra den gang dette var sjøgrunn i Alrekstadvågen. Av kjente personer er Ole Bull og Fredrik Melzer gravlagt her. Nedlagt som gravplass i 1919.

Møllendal kirkegård ble anlagt av Bergen kommune i 1874 på eiendommen Øvre Møllendal, som kommunen hadde kjøpt i 1868. Kirkegården ble utvidet blant annet i 1907 da kommunen også kjøpte Haukeland gård.

Monumentalbygg

Lysverketsbygningen som ble bygget i flere etapper og tegnet av flere arkitekter, stod ferdig i 1938. Bygningen har arkitektoniske kvaliteter både i hovedform og i detaljer.

Pleiestiftelsen for spedalske nr. 1, et av landets største trebygninger ble oppført i 1857. Bygget er en toetasjers H- formet bygning av arkitekt Hans Hansen Kaas.

Kaigaten 26, (ny adresse Marken 37) oppført 1885 (ark Schak Bull) for *Bergens Haandværks- og Industriforenings aldershjem* og fungerer i dag som del av Statens Høyskole for Kunsthåndverk og design. Den monumentale bygningen ble rundt 1990 rehabilitert og deretter påbygd mot Marken.

Strømgaten 1, oppført i 1876 (ark. Giovanni Muller) for *Bergen tekniske skole*. Siden 1964 er bygningen en del av Statens Høyskole for Kunsthåndverk og design. Den monumentale bygningen har et historisk formspråk med nyklassisistiske elementer.

Lars Hillesgate 34, Ingeniørhøyskolen ble tegnet i 1954 av arkitekt Anders Nordtvedt. Anlegget framstår som tidstypisk og med til dels gode arkitektoniske kvaliteter, særlig i detaljer og materialvalg.

Florida og Geofysisk institutt. Florida sykehusanlegg ble tegnet av Ole Landmark i 1937, og representerer et av Bergens viktigste nyklassisistiske monumentale anlegg. Florida-anlegget inkorporerer grøntanlegg og beplantning som en vesentlig del av anleggets struktur, og sykehusets plassering fanger opp midtaksen fra Geofysisk Instituttets symmetriske fasade. Geofysisk Institutt som ble tegnet av ark. Egill Reimers i 1928, er også i nyklassisistisk stil. Til sammen utgjør disse to anleggene en sjelden totalitet som er godt synlig fra øst og syd.

Fredete kulturminner innenfor planområdet

Vedtaksfredete etter KML § 15:

- NSBs hovedbygning, Strømgaten 4.
- Bergen Offentlige Bibliotek, Strømgaten 6.
- ZanderKaas Stiftelse, Kong Oscarsgate 67.
- Kronstad Hovedgård (ligger like utenfor plangrensen)

Automatisk fredete etter KML § 4:

- Gravhaug, Fløenbakken 41.
- Deler av området ligger innenfor automatisk fredet bygrunn.
- Ruiner etter Nonneseter kloster; kapell og tårnfot.

Føringer for videre planarbeid

Barkemøllen vurderes verneverdig i fredningsklasse, og er i pågående arbeid med reguleringsplan for eiendommen Møllendalsbakken 1 foreslått avsatt som spesialområde vern etter plan og bygningsloven. Området rundt møllen, og da først og fremst miljøet rundt elveløpet, er av stor betydning for forståelsen av møllens verneverdi.

Bryggerianlegget vurderes som et helhetlig teknisk kulturminnemiljø.

Samtlige tekniske kulturminner innenfor planområdet er av stor betydning. De fleste objektene og strukturene av denne kategorien kan imidlertid tåle små endringer dersom inngrepene blir gjort på en måte som ikke reduserer strukturens verneverdi.

Samtlige monumentalbygg innenfor planområde er av høy verneverdi. Pleiestiftelsen kan klassifiseres som fredningsverdig. Tiltak på denne type bygg må utformes i nær forståelse med antikvariske retningslinjer, og underlegges streng kontroll fra antikvariske myndigheter og faginstanser.

Gravplassene bør få sin egen verne- og skjøtelsesplan.

KILDER

Kart

Bergens kart fra 1686, det eldste fullsendige. Finnes i Riksarkivet.
Generalkart fra 1880 (dekker bare deler av planområdet). Finnes digitalt, Bergen kommune
Kart fra 1883 (dekker hele planområdet.) Finnes digitalt, Bergen kommune
Kart fra 1910 (dekker hele planområdet) Finnes delvis digitalt, Bergen kommune
Kart fra 1913 (dekker bare deler av planområder) Finnes digitalt, Bergen kommune

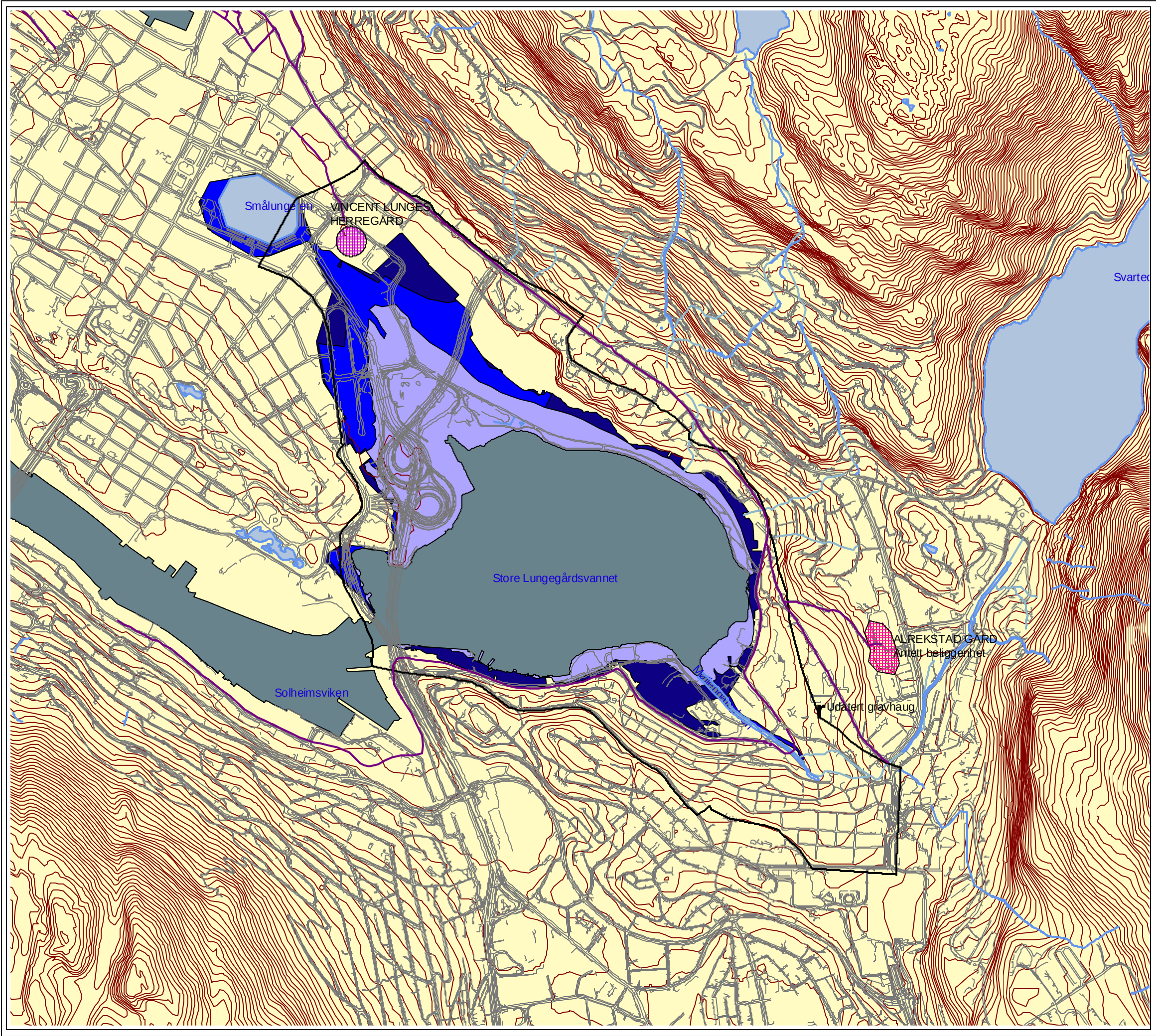
Prospekt over Bergen fra 1740-årene. Original finnes på UBB.
Tegning fra 1856 over Møllendalselven med møllene. Kopi hos Byantikvaren
Kart over Årstad gård 1896, kopi hos Byantikvaren

Litteratur

Bergen bys historie, bind II, Anders Bjarne Fossen.
Bergen havn gjennom 900 år, Anders Bjarne Fossen.
Bergen Byleksikon, Gunnar Hagen Hartvedt.
100 år for en ren by. Den kommunale renovasjon i Bergen 1881 – 1981, Ola Segadal.
Bergensk Håndverk og Industri gjennom hundre år, Øystein Sandberg.
Årstad, en historisk vandring i en ny bydel, Stein Thowsen/Harald Garmannslund.
Bergens Historiske Forening, skrifter nr. 74, 1974, artikler av Knut Helle og Ingvild Øye Sølvberg.
Aarstads Historie, Just Bing (1922)
Topographisk-Statistiske Samlinger. Udgivne af Det Kongelige Selskab for Norges Vel, Anden Deels Andet Bind, Christiania 1817. Trykt hos Jacob Lehmann. Udkast til en topographisk Beskrivelse over Fanøe Præstegjeld og Aarsta Sogn i Bergens Stift. Forfattet i Aaret 1779.
Funnet i digitalarkivet, UiB

Kulturminnegrunnlag Fjellsiden sør, Byantikvaren i Bergen.
Kulturminnegrunnlag Sentrum, Byantikvaren i Bergen
Kulturminnegrunnlag næringskorridoren, Byantikvaren i Bergen.

Antikvarisk register, sone 2, "Fra Skuteviken til Stadsporten", 1975
Antikvarisk register, sone 4, "Kalfarområdet", 1985
SEFRAK- registreringer for deler av området.

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

- Vincent Luges Herregård
- Alrekstad gård, antatt beliggenhet
- Elveleier 1910
- Antatte veifar og gateløp fra middelalder
- Lille Lungegårdsvann. Utfylt mellom 1883 og 1913
- Lille Lungegårdsvann. Utfylt mellom 1913 og 1957
- Lille Lungegårdsvann. Utfylt mellom 1957 og 2002
- Møllendalselv 1883
- Store Lungegårdsvann. Utfylt mellom 1883 og 1913
- Store Lungegårdsvann. Utfylt mellom 1913 og 1957
- Store Lungegårdsvann. Utfylt mellom 1957 og 2002
- Udatert gravhaug

----- Arbeidsområde

Topografi og tidlig historie

1:10000

KART 1.1

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

- Hovedveinett fram til ca 1925
- Bygrense 1789-1877
- Gammel bygrense mot Aarstad
- Bygrense fra 1276
- Bygrense fra 1876
- Elveleier 1910
- Årstad gårdstun
- Møller (kilde: Croquis af Aarstad-Elven og de ved samme liggende Møllebrug, 18/9 1924)
- Fløen Gård
- Møllendal Gård 1896/1910
- Årstad Gård 1896

Oversiktskart fra 1883

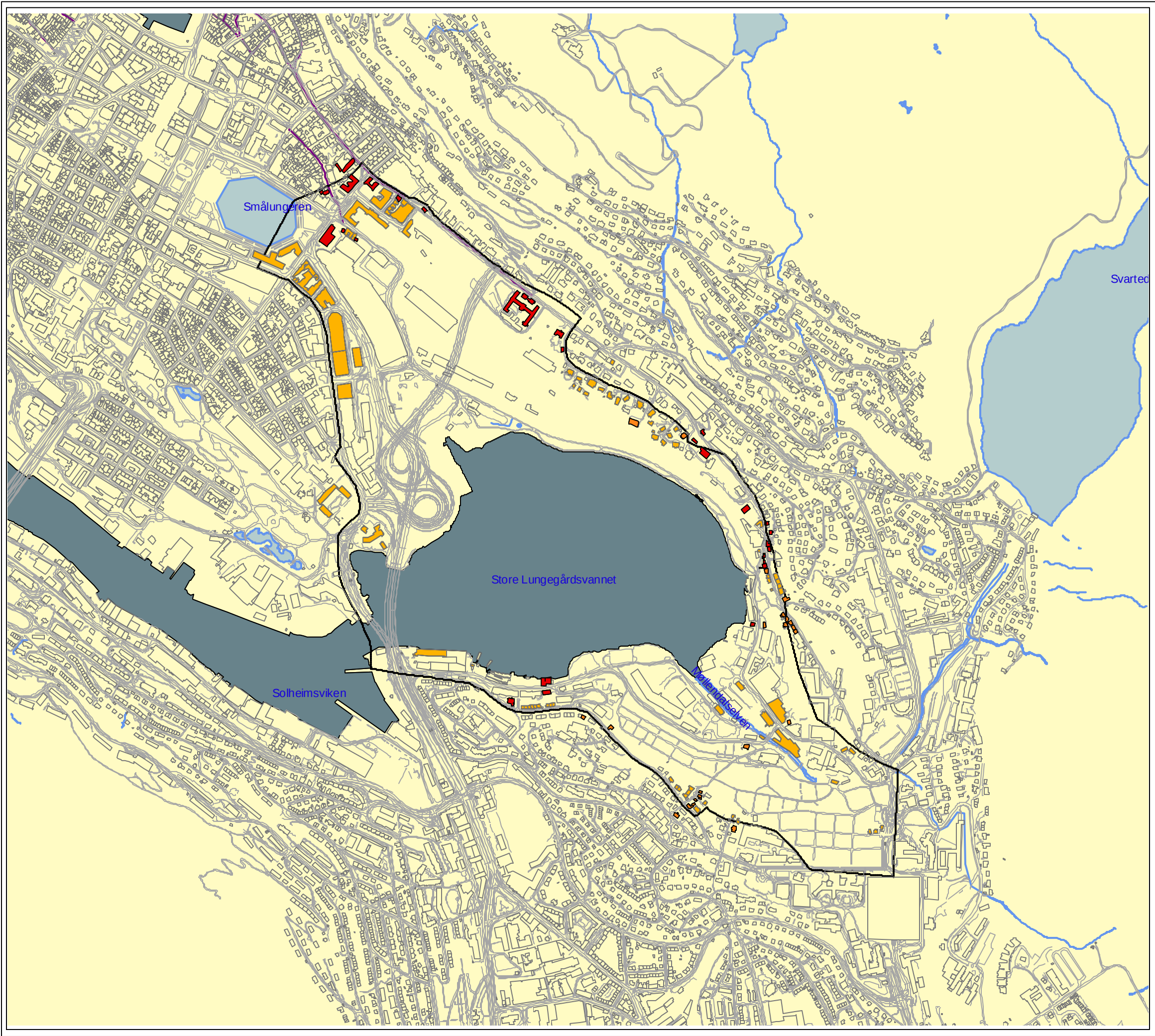
Arbeidsområde

Topografi og tidlig historie

1:10000

KART 1.2

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

- Bygg fra 1880/1883 som eksisterer i 2002
(kartet dekker ikke hele planområdet)
- Bygg fra 1880/1883 -1910 som eksisterer i 2002
(kartet dekker ikke hele planområdet)
- Bygg fra 1910 -1957 som eksisterer i 2002
- Antatt veifar og gateløp fra middelalder

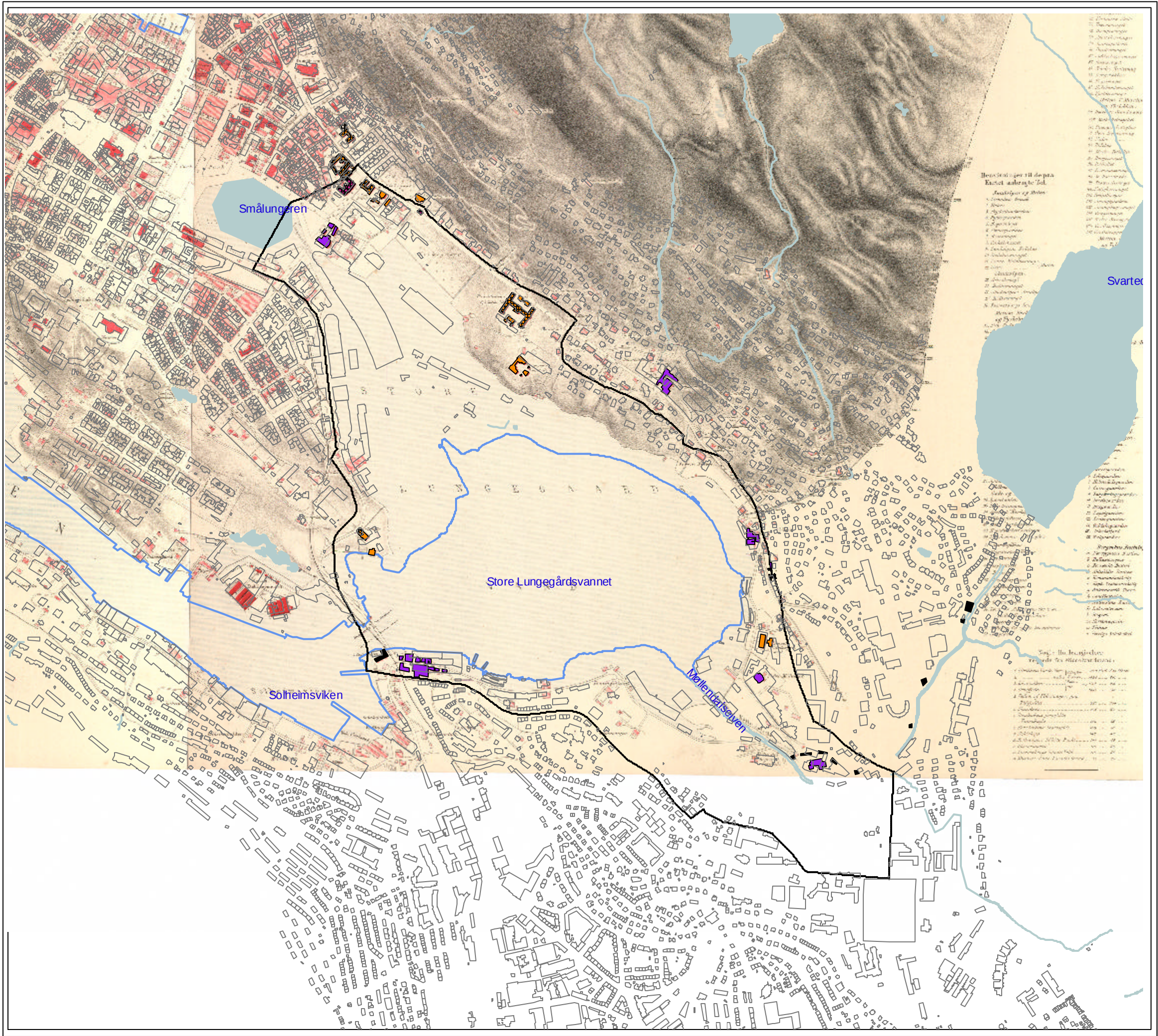
----- Arbeidsområde

Bebyggelsesstruktur: Alder

1:10000

KART 2.1

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

- Forretnings-/industrirelatert virksomhet
- Helse/sosial relatert virksomhet
- Annen offentlig virksomhet
- Bygningen eksisterer i dag
- Møller

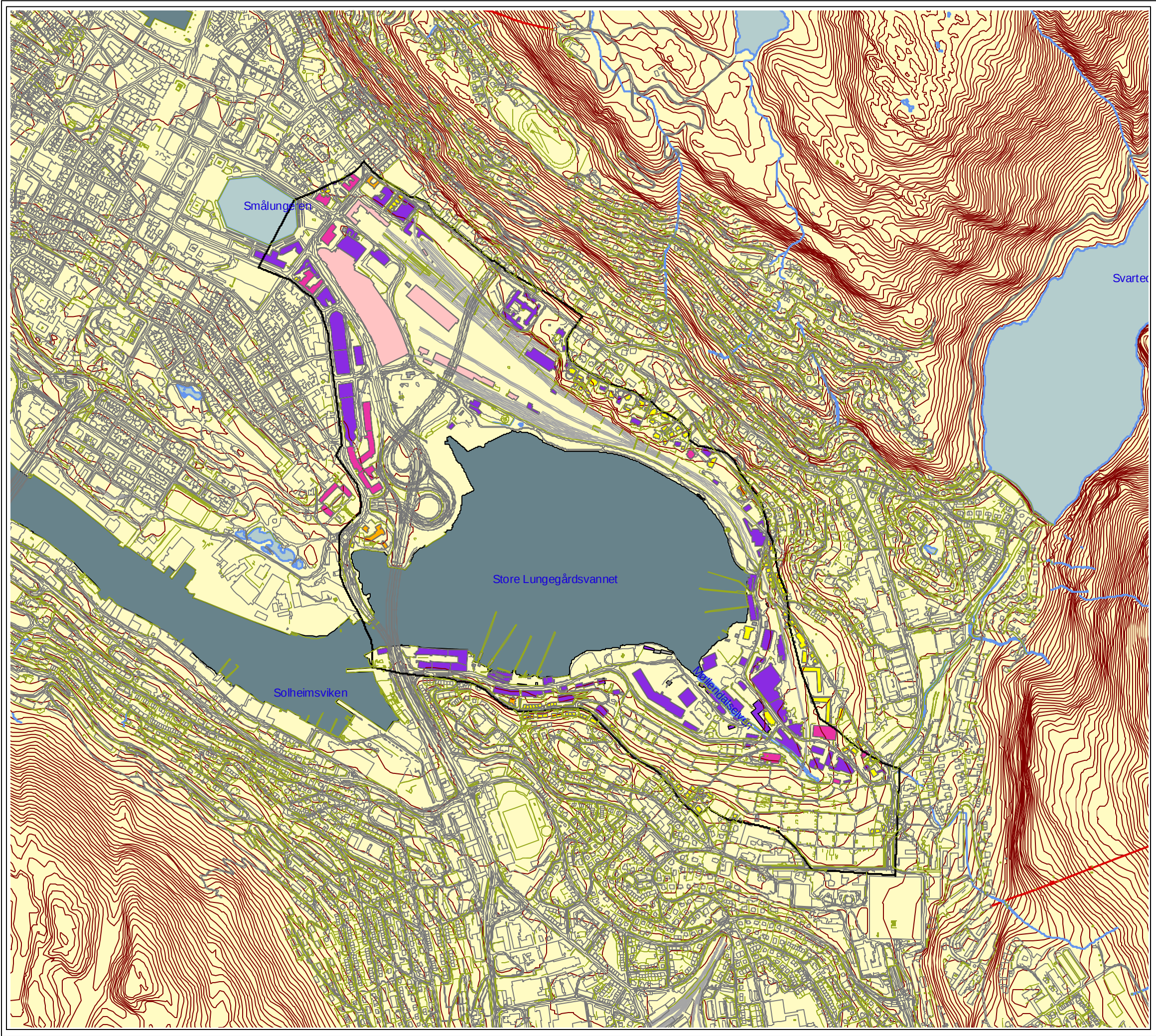
Oversiktskart fra 1883 Arbeidsområde

Bebyggelsesstruktur: Historisk funksjon

1:10000

KART 2.2

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

- Boligbygg
- Forretnings-, nærings- og industrirelatert virksomhet
- Helse/Sykehus/Barnehage
- Offentlige bygg/Skole
- Transportrelaterte bygg
- Andre typer bygg

----- Arbeidsområde

Bebyggelsesstruktur: Dagens Funksjon

1:10000

KART 2.3

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

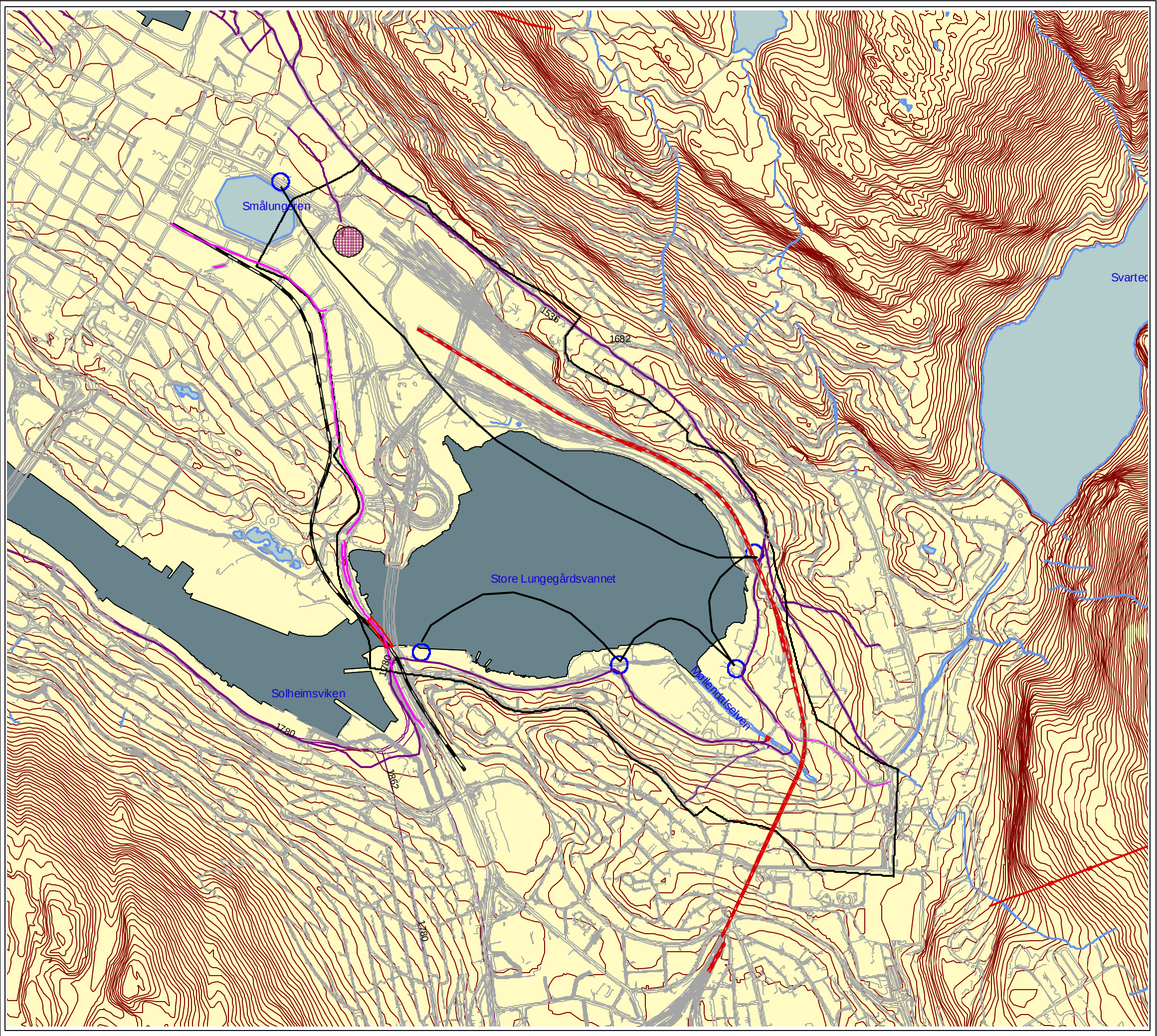
- Bolig
- Forretnings-, nærings- og industri
- Helse/sykehus/barnhage
- Offentlige bygg/skole
- Transportrelatert

----- Arbeidsområde

Bebyggelsestruktur: Områder

1:10000

KART 2.4

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

Jernbanelinje som eksisterte i 1880

Jernbane 2002

Jernbane, enkeltspor, som eksisterte i 1910

Jernbanebro

Ulriksbanen/Fløybanen

Tidligere kaier

Vincent Luges herregård

Antatte veifar og gateløp fra middelalder

Tingveg

Gårdsveg

Nygårdsgaten

Nygårdsgaten

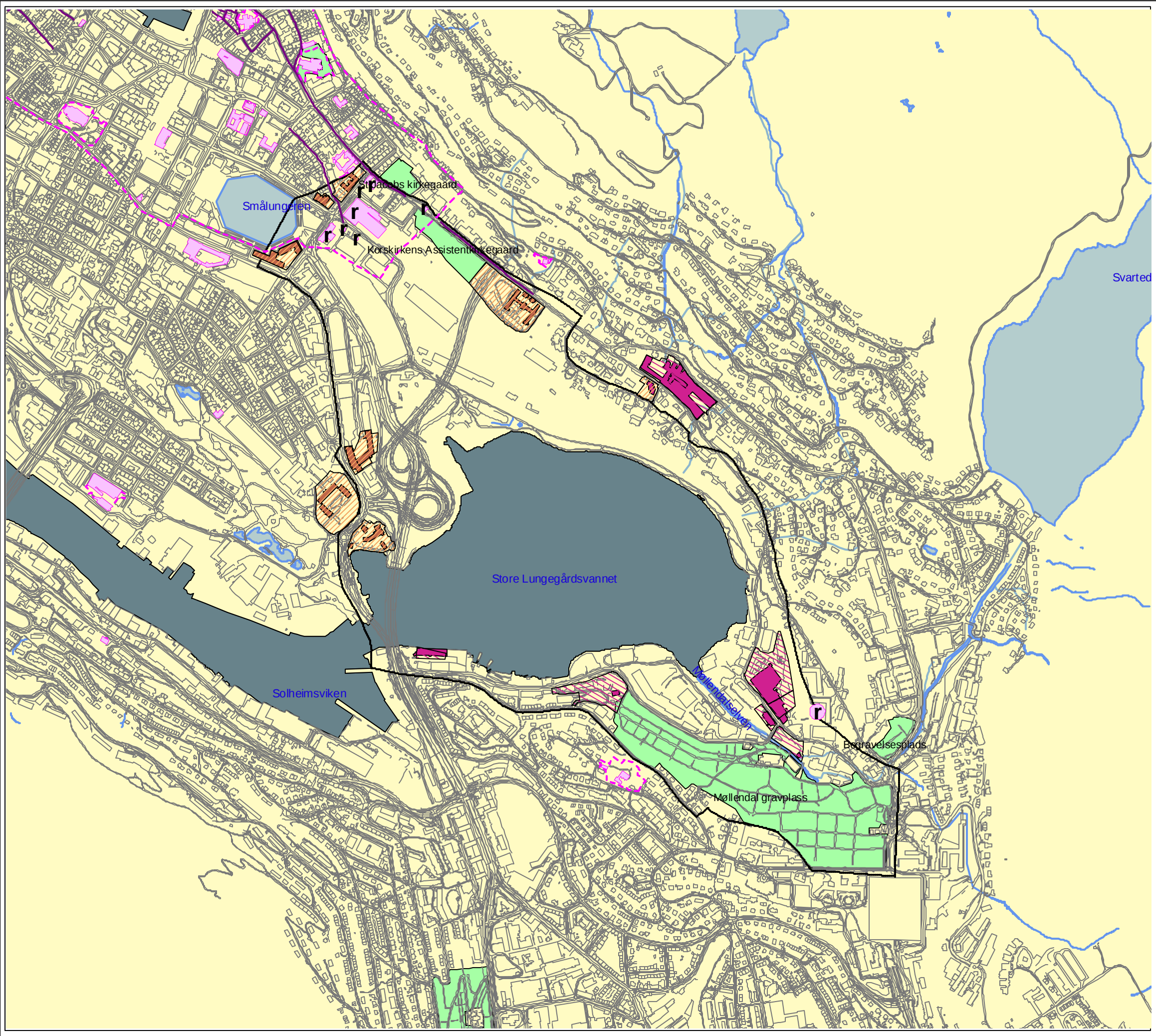
Arbeidsområde

Kommunikasjonslinjer

N

1:10000

KART 3.1

KULTURMINNEGRUNNLAG
FOR KOMMUNEDELPLAN
STORE LUNGEGÅRDSVANN
P.1685.00.00

BERGEN KOMMUNE MILJØ OG BYUTVIKLING

Byantikvaren

Monumentalbygg

Teknisk kulturminne

Eiendom rundt monumentalbygg

Eiendom rundt teknisk kulturminne

Gravplasser

Kulturminne/Fornminne

 Automatisk fredete kulturminner etter KML §4

 Kulturminne/Fornminne

 Fredet område

 Arbeidsområde

Enkeltojekt og anlegg

 1:10000

KART 4.1